

УДК 378:54:94(477)

В. В. Голова**ЕКСПЕРТНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА ХІМІЧНОЇ
ТЕХНОЛОГІЇ О. П. ЛІДОВА**

Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
вул. Фрунзе, 21, м. Харків, 61002, Україна

Голова Валентина Вікторівна, аспірантка кафедри історії науки і техніки, e-mail: valentinadekanat@mail.ru

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто окремі напрями експертної діяльності професора хімічної технології Харківського технологічного інституту Олександра Павловича Лідова (1853–1919). Розкрито різноплановість експериментальних досліджень видатного науковця на основі опрацьованих архівних документів. До наукового обігу вперше залучено особові записники вченого, що зберігаються у відділі Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у м. Києві. Розкрито значення науково-експертної діяльності вченого не лише у межах ХТІ, а і як провідного фахівця у співпраці із промисловими підприємствами Російської імперії. Вказано також на залучення професора О. П. Лідова до участі у судовій експертизі. Акцентовано увагу на його експертній оцінці у галузі органічної хімії та будівництва спеціальних лабораторій в ХТІ. Зокрема висвітлено доробок вченого у галузі шкіряного, миловарного та олійного виробництва.

Ключові слова: експерт; експериментальне дослідження; хімічна технологія; шкіряне виробництво; миловарне виробництво; олійне виробництво; цукровий завод.

В. В. Голова**ЭКСПЕРТНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА
ХИМИЧЕСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ А. П. ЛИДОВА**

Национальный технический университет
«Харьковский политехнический институт»,
ул. Фрунзе, 21, г. Харьков, 61002, Украина

Голова Валентина Викторовна, аспирантка кафедры истории науки и техники, e-mail: valentinadekanat@mail.ru

АННОТАЦИЯ

В статье рассмотрены отдельные направления экспертной деятельности профессора химической технологии Харьковского технологического института Александра Павловича Лидова (1853–1919). Раскрыта разноплановость экспериментальных исследований выдающегося ученого с помощью обработки архивных документов. В научный оборот впервые вовлечены личные записные книжки ученого, хранящиеся в отделе Института рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского в г. Киеве. Раскрыто значение научно-экспертной деятельности ученого не только в пределах ХТИ, но и как ведущего специалиста в сотрудничестве с промышленными предприятиями Российской империи. Указано также на привлечение профессора А. П. Лидова к участию в судебной экспертизе. Акцентируется внимание на его экспертной оценке в области органической химии и строительстве специальных лабораторий в ХТИ. В частности освещено наследие ученого в области кожевенного, мыловаренного и масляного производства.

Ключевые слова: эксперт; экспериментальное исследование; химическая технология; кожевенное производство; мыловаренная промышленность; масляное производство; сахарный завод.

V. V. Golova

EXPERT ACTIVITIES OF THE PROFESSOR OF THE CHEMICAL TECHNOLOGY O. P. LIDOV

National Technical University
«Kharkiv Polytechnic Institute»
str. Frunze, 21, Kharkiv, 61002, Ukraine

Golova Valentina Viktorivna, Postgraduate student of Department of History of Science and Technology, e-mail: valentinadekanat@mail.ru

ABSTRACT

Some aspects of the expert activity of the Professor of Chemical Technology Alexander Pavlovich Lidov (1853–1919), who worked in Kharkiv institute of Technology, are illustrated. Using materials of Archives, the diversity of the experimental researches of the outstanding scientist is discovered. Personal notebooks of the scientist, which are kept in the Department of the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, were included into the scientific use first. The importance of the scientific and expert work of the scientist not only within KhTI, but also as a leading specialist in collaboration with industry of the Russian empire, is disclosed. It is stated that professor O. P. Lidov was involved into the court expertise. The attention on his expert judgment in the field of organic chemistry and building of special laboratories in KhTI is accentuated. In particular, the scientist achievements in the field of leather, soap and oil industries are clarified.

Key words: *expert; experimental investigation; chemical technology; leather production; soap works production; oil industry; sugar factory.*

Вивчення наукового доробку видатних учених минулого є одним із основних завдань сучасного історика. Наприкінці XIX — на початку XX ст. одним із перших вищих навчальних закладів став Харківський технологічний інститут, який розпочав свою діяльність у 1885 р. Саме на його факультеті перший директор В. Л. Кіріпчов запрошував видатних практиків з технологічних питань для викладання навчальних дисциплін. Одним із перших серед запрошених фахівців з хімічної технології був професор Олександр Павлович Лідов. Передовим напрямом діяльності Олександра Павловича була його експертна робота. Вона проходила не лише у межах ХТІ, а і на промислових підприємствах Харківської губернії та інших теренах Російської імперії.

Окремі аспекти діяльності видатного науковця знайшли відображення у роботах [1; 2], однак відсутнє цілісне дослідження цього питання.

Мета статті — розкрити значущість фахової діяльності професора О. П. Лідова як експерта у галузі миловаріння, шкіряного та олійного виробництв.

Професор О. П. Лідов мав досвід роботи на промислових підприємствах, його думка дуже цінилася на засіданнях Навчального комітету Харківського технологічного інституту (НК ХТІ), присвячених промисловим питанням. Тому перед ймовірним розширенням хімічних лабораторій комітет вирішив запитати щодо цього пораду науковця. У 1905 р. інститут купив будівлю, що раніше виконувала функцію ідальні. Згодом на засіданні НК ХТІ вирішувалося питання щодо її функціонування. Олександр Павлович радив не квапитися із переробленням будівлі під хімічні майстерні. Бо перероблення старої ідальні могло виявитися набагато дорожчим, ніж будівництво нової. Після слушної поради науковця НК ХТІ зробив висновок: залишити ідальню у старій будівлі [1, арк. 194 зв.].

Після надання подібних фахових консультацій до професора почали прислухатися та звертатися за порадами. Згодом, у 1889 р. професор М. Д. Зуєв звернувся з пропозицією щодо створення цукрового заводу поряд із хімічними майстернями інституту. Свідченням високого рівня експертної діяльності професора О. П. Лідова стала реконструкція цукроварні при ХТІ. З часу будівництва приміщення інституту будівля цукрового заводу була частково пошкоджена. А саме вийшла з ладу арматура заводу, встановлена під час будівництва перших корпусів інституту. До того ж виробництво мало застаріле обладнання «яке вже мало суто історичний інтерес». Окрім того, випарна станція заводу не була укомплектована дифузійною батареєю, що було недопустимим під час цілодобової роботи заводу. Також значна частина устаткування потребувала нагального ремонту, для проведення якого була необхідна значна сума коштів. Через значні недоліки експертна група дійшла висновку, що дослідна станція в існуючому вигляді стала непридатною для використання. У ній стало неможливо проводити будь-які науково-дослідні та прикладні роботи. Після висновків експертів колегія професорів вирішила продати ста-

ре обладнання, а за рахунок отриманих коштів та з додатком коштів, асигнованих інститутом, закупити нове, менш громіздке і новітнє обладнання. Згодом планувалося забезпечити ефективну діяльність цього виробництва для навчання більшої кількості студентів [2, арк. 95].

Також у 1889 р. на засіданні НК ХТІ заслухано пропозицію О. П. Лідова щодо будівництва нової металургійної лабораторії поруч з фізичним корпусом. Олександр Павлович не погодився з цією пропозицією своїх колег. На його думку, створення нової металургійної лабораторії у цій будівлі із незначною площею не дозволило б ефективно організувати практичні заняття з металургії. Професор запропонував використати для будівництва цієї лабораторії більш просторе приміщення інженерно-механічної лабораторії. Тому у НК ХТІ професорська колегія прислухалися до слушної думки науковця [2, арк. 105].

Ефективна експертна діяльність О. П. Лідова була не лише у ХТІ, а і за його межами. Так, отримавши у червні 1916 р. звернення з військової частини щодо експертизи виготовлення юфтової та глянцевої шкіри, керівництво інституту направило це питання на розгляд професора. Питання стосувалося визначення кількості матеріалу для виробництва армійського одягу. Через те що Олександр Павлович кожного року у канікулярний час знаходився у виробничих відрядженнях, на час цього звернення він був відсутнім. Тому замовник, що давав запит на експертизу, чекав повернення науковця, оскільки окрім О. П. Лідова фахівців такого рівня з даного напряму у Харківській губернії на той час не було. Таке становище свідчить, що серед декількох професорів з хімічної технології у ХТІ лише Олександр Павлович вважався дійсно видатним фахівцем у галузі шкіряного виробництва [2, арк. 15.].

Також у 1916 р. вченому було запропоновано зробити експертизу зразка мильної речовини, що надійшла до лабораторії фарбувальних та органічних речовин. Професором після необхідних досліджень було визначено склад засобу, наданого наглядачем інтендантського продовольчого магазину. Для аналізу було використано «фунтовий» шматок мила, вагою 279 г (0,68 фунта). Мило мало мармуровий рисунок, нечіткого ультрамаринового відтінку. За аналізами науковця, воно складалося із води (42,1 %), крохмалю, невеликої кількості силікату, фуксового

сала та фарби, нерозчинної у C_2H_6 (17,6 %), та мильної речовини (40,3 %). Науковець зробив висновок, що лугу у милі не містилося, а вода мала допустимий рівень, каніфоль містилася у зовсім незначній кількості. Тобто поданий на аналіз зразок був сально-каніфольним або «наливним» милом, приготованим фабричним шляхом (варкою), а наливання зроблене за допомогою крохмалю [3, арк. 65, 65 зв.]. Пізніше професором була проведена перевірка мила виробництва Гаренського та зроблено висновок, що мило якісне. 100 г мила розчинялося у 500 мл води. Варто підкреслити, що збереглися рецепти мила, розробленого особисто професором О. П. Лідовим [4, книжечка за 1907 р., № XI, арк. 39]. Ще одним експериментом професора у галузі миловаріння став дослід стосовно складу рідкого мила. За його дослідженням, воно мало такий склад: 28 г NaOH, 28 г КОН та 350 к. с. дерева та 275 к. с. вищого спирту. Вчений обмилював 28+28+175 на воді, після чого додавав 175 к. с. спирту, заповняв у 4 порції мило та готував, видержуючи при нагріванні у 45°C [5, книжечка за 1908 р., арк. 135].

Чільне місце в експертній діяльності науковця посідає дослідження харчових продуктів. Так, у 1915 р. Олександр Павлович отримав лист від Акціонерного товариства південних маслоробів та хімічних товариств «Соломас» із проханням про проведення досліджень: «Вельмишановний Олександр Павлович, пересилаємо вам два зразки макухи, загорнуті у серветку та отримані з насіння, майже очищеного від лушпиння, добре промитого для видалення пилу, бруду та інших домішок» [6, арк. 1]. Після проведення дослідження зерен у зразках, науковець виявив 54,5 % олії у зерні та 20 % олії у макусі. Роботу виконано у відкритому пресі. Хоча ця макуха виявилася досить смачною, їсти її було неможливо, бо вона була дуже жирною. Другий зразок, загорнутий у папір, був надісланий для прикладу. Ним виявилася звичайна макуха з 8 % олії та 12-15 % лушпиння. Перший із зразків піддався екстрагуванню та визначенню вмісту домішок. Перед проведенням досліджень прийшла відповідь від замовника щодо повної згоди з вимогами ХТІ. Замовник погодився із повною передоплатою послуг, та виплатою однієї п'ятої від загальної суми незалежно від результатів досліджень. Свідченням вагомого авторитету вченого слугувало і те, що замовник потребував обов'язкової

присутності професора О. П. Лідова під час дослідження та вимагав безпосереднього керівництва операцією, за що вносив додаткову оплату [6, арк. 2].

Вже після проведення дослідів двох зразків макухи — очищеного та неочищеного — Олександр Павлович звернув увагу «Соломасу» на деякі деталі, що завадили правильному проведенню аналізів. Оскільки макуха була у конвертах, то частково олія залишилася і на них. Тобто екстракцію зразків зробити було неможливо, бо частину олії увібрав папір чи було втрачено при транспортуванні. Тому науковець попередив, що у подальшому пересиланні зразків не потрібно подрібнювати насіння, він це зробить самостійно у лабораторії [7].

Також професор виступав експертом у судових справах, що стосувалися фарбувальної промисловості, його запрошували як основного спеціаліста з екологічних питань. Тому у 1903 р. Олександр Павлович, звітуючи за рік наукової роботи, доповідав про участь двічі експертом Судового відомства з питань забруднення рік стічними водами вовномийних фабрик [8, арк. 5, 5 зв.].

Про велику практичну діяльність професора О. П. Лідова свідчать його записи у книжечках для дослідів, що зберігаються і понині у його особовій справі у відділі Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського у м. Києві. У них містяться записи за кожен рік його наукових досягнень. За їх допомогою можна реально оцінити, яким незамінним фахівцем був Олександр Павлович. З цих записів видно, наскільки мало інформації про його практичну діяльність залишилось досьогодні. Оскільки Олександр Павлович був фахівцем з багатьох напрямків хімічної технології, то його постійно запрошували надати кваліфікаційну пораду з того чи іншого питання. Так, у 1916 р. він проводив відразу декілька експертиз за проханням інституту. У березні 1916 р. до ХТІ надійшов лист від судді десятої дільниці м. Харкова із проханням знайти спеціаліста (теоретика та практика) із газового виробництва для надання незалежної оцінки та вирішення внутрішніх питань підприємства. Директор інституту, звичайно, рекомендував вже на той час заслуженого професора Олександра Павловича Лідова. Відповіддю на запит судді стала заява професора: «Загальна технологія нафти, а особливо газове ви-

робництво входить у сферу моєї спеціалізації, тому я беруся за поставлене мені завдання» [8, арк. 4, 4 зв.].

Продовжуючи вивчення книжечок з дослідями професора, ми знайшли записи кожного року роботи у лабораторії органічних та фарбувальних речовин ХТІ. Вони свідчать, що науковець не лише робив дослідження зразків на замовлення, але і допомагав своїм учням у дослідженнях, а ще одночасно проводив аналізи, що стосувалися різних галузей хімічної промисловості [4, книжечка за 1902 р., арк. 24].

Таким чином, як свідчить аналіз архівних матеріалів, одним із важливих напрямків наукового доробку професора О. П. Лідова стала його експертна діяльність. За рахунок залучення вперше до наукового обігу особистих записів науковця, розкрито значущість його фахової діяльності як експерта у галузі миловаріння, шкіряного та олійного виробництв. Окрім безпосередніх хімічних дослідів, які проводилися у лабораторії ХТІ під керівництвом Олександра Павловича, він був відомим консультантом у галузі будівництва хімічних майстерень на території інституту (цукрового мінівиробництва та металургійної лабораторії). Через свою велику практичну діяльність Олександр Павлович Лідов користувався заслуженим авторитетом серед керівництва тогочасних промислових підприємств.

Література та джерела

1. Ніколаєнко В. І. Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Історія розвитку (1885–2010) / В. І. Ніколаєнко, В. В. Кабачек, С. І. Мешкова та ін. — Х.: НТУ «ХПІ», 2010. — 408 с.
2. Гнип П. І. О. П. Лідов (до 100 річчя з дня народження) / П. І. Гнип // Вісник АН УРСР [під ред. П. П. Рудницького]. — К.: Друкарня Видавництва АН УРСР, 1953. — № 4. — С. 71–74.
3. Державний архів Харківської області (ДАХО). — Ф. 770: Харьковский технологический институт. — Оп. 1. — Спр. 528: Журнал Учебного комитета за 1905 р. — 232 арк.
4. ДАХО. — Ф. 770: Харьковский технологический институт. — Оп. 1. — Спр. 553: Журнал Учебного комитета, 7 января 1906 — 18 декабря 1906. — 370 арк.
5. ДАХО. — Ф. 770: Харьковский технологический институт. — Оп. 1. — Спр. 857: О производстве анализов и испытаний разных предметов и материалов, 12 февраля 1906. — 29 декабря 1916. 66 арк.
6. Відділ Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). — Ф 165 Лідов Олександр Павло-

- вич, — оп. 1. Спр. 32. Книжки із записами хімічних дослідів та розрахунків з виписками, особистими записами, 1883–1917 рр., 1318 арк.
7. ІР НБУВ. — Ф 165 Лідов Олександр Павлович, — оп. 1. Спр. 15. Лекції про склад та властивості нафти, 26 арк.
8. ІР НБУВ. — Ф 165 Лідов Олександр Павлович, — оп. 1. Спр. 3. Лист від 15 квітня 1915 р., 2 арк. і конверт
9. ІР НБУВ. — Ф 165 Лідов Олександр Павлович, — оп. 1. Спр. 18. Лист із Харкова в Єкатиренбург, 3 арк. і конверт
10. ДАХО. — Ф. 770 Харьковский технологический институт. — оп.1.Спр. 446. Отчет о состоянии института за 1902 г., 2 декабря 1902 р. — 6 марта 1903 р. 86 арк.

REFERENCES

1. NIKOLAYENKO, V.I., Kabachek, V.V., Meshkovaya, S.I. et al. (2010) Natsional'nyu tekhnichnyu universytet «Kharkivs'kyu politekhnichnyu instytut». Istoriya rozvytku (1885–2010) — National Technical University 'Kharkiv Polytechnic Institute'. History of Development (1885–2010). Kharkiv: vyd. NTU «KhPI». (in Ukrainian)
2. HNYP, P.I. (1953) O. P. Lidov (do 100 richchya z dnya narodzhennya) — Lidov (100 th birthday). *Visnyk AN URSSR — Bulletin of the USSR Academy of Sciences*. 4. p. 71–74. (in Ukrainian)
3. *The Education Committee Journal*. (1905). Fund 770. Description 1. Case 528. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti Ukrayiny — The State Archive of Kharkiv Oblast of Ukraine. Kharkiv. (in Russian)
4. *The Education Committee Journal, 7th January 1906–18 December 1906*. (1906). Fund 770. Description 1. Case 553. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti Ukrayiny — The State Archive of Kharkiv Oblast of Ukraine. Kharkiv. (in Russian)
5. *On the production of analyzes and tests of various items and materials, 12th February 1906–29th December, 1916*. (1906). Fund 770. Description 1. Case 857. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti Ukrayiny — The State Archive of Kharkiv Oblast of Ukraine. Kharkiv. (in Russian)
6. *Books with records of chemical experiments and calculations of statements, personal records. (1883–1917)*. Fund 165. Description 1. Case 446. Viddil instytutu rukopysiv Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho — Department of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky. (in Ukrainian)
7. *Lectures on the composition and properties of oil* (n. d.). Fund 165. Description 1. Case 15. Viddil instytutu rukopysiv Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho — Department of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky. (in Ukrainian)

8. *Letter of April 15, 1915. (1915)*. Fund 165. Description 1. Case 3. Viddil instytutu rukopysiv Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho — Department of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky. (in Ukrainian)
9. *Letter from Kharkiv in Yekatyrenburh (1915)*. Fund 165. Description 1. Case 18. Viddil instytutu rukopysiv Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny im. V. I. Vernads'koho — Department of the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky. (in Ukrainian)
10. Report on the state of the Institute for the 2nd December, 1902–6th March, 1903. (1903). Fund 770. Description 1. Case 446. Derzhavnyy arkhiv Kharkivs'koyi oblasti Ukrayiny — The State Archive of Kharkiv Oblast of Ukraine. Kharkiv. (in Russian)

Надійшла до редакції 15 квітня 2016 р.

УДК 929Ковальов:7.071.1:061.22

А. І. Мисечко

В. В. КОВАЛЬОВ ЯК ХУДОЖНИК І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ. ЙОГО СПОГАДИ ПРО Т. Г. ШЕВЧЕНКА (ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ПЕРЕНЕСЕННЯ ДОМОВИНИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В УКРАЇНУ)

Одеський національний університет ім.І. І. Мечникова
вул. Дворянська, 2, м. Одеса, 65000, Україна

Мисечко Анатолій Іванович, к. і. н., доц., доцент кафедри історії України

АНОТАЦІЯ

У статті розглянуто громадсько-культурну діяльність та мистецьку спадщину маловідомого одеського художника В. В. Ковальова. Проаналізовано популяризацію ним в Одесі та за її межами біографії та художньої творчості Т. Г. Шевченка. Розглянуто широкі зв'язки з відомими українськими митцями, поетами, письменниками та громадсько-культурними діячами. Завдяки публікаціям В. В. Ковальова на сторінках журналу «По морю и суше», який був своєрідним органом одеської української «Громади», та інших діячів української культури відкриваються нові сторінки життя і творчості Т. Г. Шевченка. Разом з тим подаються нові відомості про життя і творчість самого художника, його плідну культуро-